

Küllil Prillop

Tartu Ülikooli eesti fonoloogia teadur

Küllil Habicht

Tartu Ülikooli eesti keele kaasprofessor

Keel kütab kirgi 6

Laulud kirjakeelt vormimas

Seekordses „Keel kütab kirgi“ loos vaatame, kuidas on keelt mõjutanud eestikeelse lõppriimilise luule süünd. Nii oleme keelevaidlustega jõudnud 17. sajandisse ehk aega, mil eesti kirjakeel oli vaevu sada aastat vana. Kirjaviisi ühtlustavaid kokkuleppeid veel polnud. Keele üle vaieldi siiski ka sel ajal, sest kui reeglites pole kokku lepitud, võib kõike endale võõrast pidada valeks ning vähemasti pilget kui mitte hukkamõistu väärivaks.

Kas tõesti proosavormis laul?

Esimene põhjaeestikeelne trükitud kiriklik lauluraamat, mis on tänini säilinud, ilmus 1637. aastal. Selle koostas Heinrich Stahl, kellelt samal aastal ilmus ka esimene eesti keele grammatika. Stahl oli oma keeleõpetuse kaudu eesti kirjakeele esimene ühtlustaja. Lisaks sellele löid tema eestikeelsed kiriklikud teosed „Hand- vnd Hauszbuch“ („Käsi- ja koduraamat“, 1632–1638, neli osa) ning jutlusekogu „Leyen Spiegel“ („Ilmikute peegel“, 1641–1649, kaks osa) aluse 17. sajandi trükitekstide keelele. Stahli keelekasutus jäi eeskujuks 17. sajandi lõpukümnenditeni.

1637. aasta laulutõlgete puhul oli peamine sisu võimalikult täpne edasiandmine, laulude vormile ei pööratud tähelepanu. Osa pastoreid arvas koguni, et eesti keelt polegi võimalik värsssidesse seada (Ross 2015: 457). See tähendab, et 1637. aasta lauluraamatus on proosatekst. Mõnes laulureas on silpe rohkem kui noote, mõnes jällegi vähem, nii et lauldes tuli silpe kas väga kiiresti öelda või ebaloosulikul viituda. Kirikulaulude levimisele ja populaarsusele rahva seas see kaasa ei aidanud.

Stahlil oli lauluraamatu koostamisel üle kümne abilise. Nii on laulude keeletarvitus mõneti ebahütlane ega esinda ainult Stahli enese kasutatava. Ühtviisi proosavormis on aga kõik laulud, isegi kui tõlkija keeleoskus oleks võimaldanud värsse luua. Näiteks tuntud juhuluuletajalt Reiner Brockmannilt on tõlge, kus saksakeelsetele 8-silbilistele riimitud värsiridadele vastavad eestikeelses tekstis enam kui 10-silbilised read.

Wotta meilt erra sinna truw Jummal /	NIm von vns HErr du trewer Gott /
se rascke nuchtlusse ninck suhre hedda /	die schwere straffe vnd grosse Noth /
kumba meije pattude kahs ilmalugguta /	die wir mit Sünden ohne Zahl /
vordeninut olleme keicksudda /	verdienenet haben allzumal;
hoida södda ninck kalli aja eddes /	behüt für Krieg vnd thewrer Zeit /
többe / tulle /	für Seuchen /
ninck suhre kahjo eddes. ¹	Fewr vnd grossem Leid.

'Võta meilt ära, sina truu Jumal, see raske nuhtlus ning suur häda, mille meie kõik pattudega lõpmatult ära teeninud oleme; hoia sõja ning nälja-aja eest, tõve, tule ning suure kannatuse eest.'

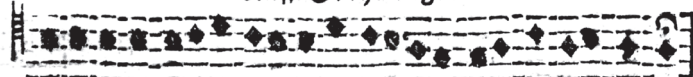
Miks juhuluule?

Samal ajal, kui Heinrich Stahl koostas oma lauluraamatut, kirjutasid paljud haritlased mitmes keeles luuletusi mitmesuguste tähtsündmuste puhuks. Sellist luulet nimetatakse juhuluuleks ning oma meisterlikkuse tõenduseks püüti kirjutada kõigi poetikareeglite järgi. Luuleharrastust soodustas Tallinna ja Tartu gümnaasiumide ning Tartu Ülikooli asutamine, samuti trükikodade avamine neis linnades. Ilmselt inspireerisid juhuluule loojaid ka saksa luuletaja Paul Flemingi külaskäigud Tallinna ning Martin Opitzi saksa luulereform. (Altoa, Valmet 1973: 11)

¹ Tänapäeval: *Oh armas Jumal, avita ja keela rasket nuhtlust ka, mis patu pärast lõmata meil kõigile peaks tulema! Meid hoia sõja, tule eest ja tõve, kalli aja eest!*

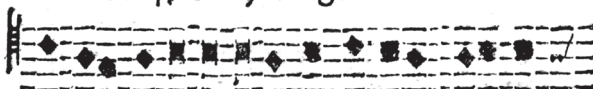
228

Auff Dreyeinigkeit.

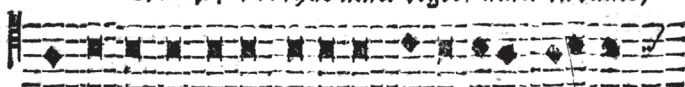

gesang deiner Herr- lig- keit ohne en- de sa- gende:
 laulo sinna au- wulle ilma ogata pa- ja tamas:

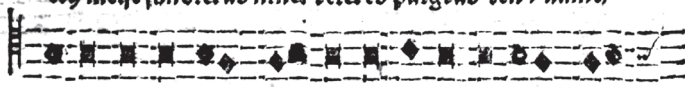
Auff Dreyeinigkeit.

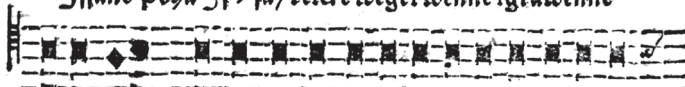
Wahrlich es ist billich vnd recht/vnd ist heil- sam/
 Tõddest se on kohus ninck õigke / ninck on õnnis /

daß wir dir allezeit vnd an allen enden danck- sa- gen/
 eth meije sündickas ninck keickes paigkas ten- name /

Herr Heil- ger Vater / allmechtiger e- wi-
 Jssand Põha Jsa / keicke wegki wenne igkawenne

ger Gott/der du mit deinem eingebornem Sohn vnd dem heil-
 Jummal / ke sinna omma aino sündinut poja ninck Põha wai-
 gen Geiße

Heinrich Stahl, „Hand- vnd Hauszbuch“, 2. osa (lauluraamat), lk 228. Noodirea all on kõigepealt saksakeelne, seejärel eestikeelne tekst. Enamik laule on lauluraamatus esitatud ilma noodita.

Tõddest se on kohus ninck õigke / ninck on õnnis

eth meije sünd ickas ninck keickes paigkas tenname

Jssand Põha Jssa / keicke wegkiwenne

Jummal / ke sinna omma aino sündinut poja ninck Põha wai[mo] ...

Juhuluulet loodi ka eesti keeles. Reiner Brockmann kirjutas 1637. aastal isegi luulevormis õigustuse eesti keeles luuletamisele. Tõsi küll, see õigustus on tal saksakeelne:

ANdre mögn ein anders treiben;	’Teised võivad teisiti,
Jch hab wollen Esthnisch schreiben.	mina tahan eesti keeles kirjutada.
Ehstnisch redet man im Lande	Eesti keelt räägitakse maal,
Esthnisch redet man am Strande	eesti keelt räägitakse rannal,
Esthnisch redt man in der Mauren	eesti keelt räägitakse linnamüüride vahel,
Esthnisch reden auch die Bauren	eesti keelt räägivad ka talupojad,
Ehstnisch reden Edelleute	eesti keelt räägivad aadlikud,
Die Gelährten gleichfals heute ...	samuti tänapäeva õpetlased ...’

Teine tuntud juhuluule harrastaja 17. sajandil, Tallinna Pühavaimu eesti koguduse õpetaja Georg Salemann, tegi 1638. aastal Tallinna konsistooriumile esildise, milles põhjendas kirikulaulude värsistamise vajadust. Üldiselt usuti, et harimatu rahvas võtab õpetussõnad omaks, kui need riimidesse seada ja elavas esituses kõlada lasta. Salemanni värsstõlgetega „Geistliche Freude“ („Vaimulik rõõm“) ilmus arvatavasti samal aastal, pole aga säilinud. (Masing, Soosaar 1999 [1956]; Lotman 2017)

Mõni aasta hiljem kirjutas Salemann eestikeelse saateluuletuse Heinrich Stahli jutlusekogule „Leyen Spiegel“. Luuletus soovib raamatule, et kõik seda ostaks ja loeks, seejuures kirikus käimist unarusse jätmata:

SE Rahmat / kumba Issand Stahl	’See raamat, mille isand Stahl
...	...
Se Postill ostka igkalick	see jutlusekogu ostku igaiüks
Sax / Tallopoigk ninck Moisenick	saks, talupoeg ja mõisnik
...	...
Doch sest ep Kirckust welja jeh	ometi seepärast kirikust eemale ei jää,
Waidt ussinast kaks sinna leh	vaid usinasti ka sinna läheb
...	...’

Juhuluule näitas, et eestikeelsed poetikareeglitele vastavad värsid on võimalikud. Martin Opitz pidas saksa luulele sobivaimaks silbilis-rõhulist jambi või trohheust, kus värsirõhud kattuvad sõnarõhkudega (Opitz 2016: 155–159). See vorm seati nüüd ideaaliks ka eestikeelses luules.

Milleks uus lauluraamat?

1656. aastal ilmus uus eestikeelne lauluraamat. Selle pani kokku Georg Salemann, kasutades iseenda ja veel mitme teise juhuluuletaja lõppriimilisi värsstõlkeid. Erinevalt Stahli lauluraamatust olid nõuded vormile nüüd väga ranged. Järgida tuli Opitzi reegleid, kuigi saksakeelsed originaalid pärinesid Opitzi-eelsest ajast.

Tõlkijad uskusid, et on oma uute tõlgetega tõstnud eestlased kultuur-rahvaste hulka, ning väljendasid lootust, et tänu keelte sarnasusele saavad uusi ladusaid värsstõlkeid kasutada ka soomlased (Ross 2023: 409). Oma tõlkeid pidasid nad paremaks ka saksa vanematest kirikulauludest. Raamatu eessõnast võib lugeda kurtmist, et jamb ja trohheus on saksa lauludes ühtelugu vahetuses, riimid eba puhtad, tähendused sageli täiesti pea peale pööratud (vt Keelemõte 2023: 83).

Rütmilise täiuse saavutamiseks on tõlkijad olnud üsna loomingulised. Üks hea võte oli uute liitsõnade väljamõtlemine. Nii näib olevat sündinud näiteks *põrgukonn* 'kurat' (Kreutzwaldi juttudes hiljem *põhjakonn*), mis riimus kenasti sõnaga *on* ja mida on kasutatud mitmes laulus (vt VKLAB), kuigi originaallauludes sellist elukat ei leidu, nt *Se wanna Põrgko-Konn / Ni töis sest Weehast on* 'see vana põrgukonn, nii viha täis ta on'². (Ross 2013: 523; Ross 2023: 410)

Riimisurvest ajendatud kujundiotsinguid on näha paljudes 1656. aasta raamatu lauludes, näiteks Brockmanni tõlgitud laulu „Mis häda võib meil juhtuda“ liitsõnades *hingeleib*, *tugiteivas* ja *hädatuisk*:

Meil waisel sinna walmistat /	'Meile vaestele sina valmistad /
So Sanna Hinge Leibax /	oma sõna hingeleivaks /
Se kaas meit nõddrat kinnitat /	Sellega meid nõtru kinnitat /
Se sahp meil Tuhki Teibax /	see saab meil tugiteibaks /
Se kaas woip wasto panneda /	Sellega võib vastu panna /
Kus Hedda-Tuisck lehp kiusama /	kui hädatuisk tuleb kiusama /
Et jehp se Woimus meitel.	Nii jääb võit meile.'

Teine võte oli sõnadest täishäälikute väljajätmine, vahel ka nende lisamine. Näiteks Martin Gilläuse laulusalmis on täishääliku lisamisega saadud sõnakujud *Ackuna* 'akna', *pannetut* 'pandud', *andanut* 'andnud' ja ärajätmisega kuju *Neggja* 'nägija'. Sageli kasutatud *st*-liitelised määrsõnad

² Tänapäeval: *küll vana vaenlane on väga vihane* (laul „Üks kindel linn ja varjupaik“).

selgest 'selgesti', *kassinast* 'vooruslikult' on selleaegses kirjakeeles tavalised, nagu ka tegusõnakuju *rickmatta* 'rikkumata':

Kut Pehwa-Paistus Ackuna /	'Nagu päikesepaiste aknast
Woip selgkest lebbiminna;	võib selgesti läbi minna
Se Klahs jehp sihskit rickmatta /	ja klaas jääb siiski rikkumata,
Kahs ninda / ussu sinna /	samuti, usu sina,
On Jummal tulnut kassinast /	on Jumal tulnud kassinasti puhtast
Sest puchtast Neitzist Mariast /	neitsi Maarjast,
Se armas Önnisteggia /	armas Önnistegija,
Se Soime sisse pannetut /	sõime sisse pandud'
Hend Surma sisse andanut /	end surma sisse andnud
Se auwus Waiwa Neggja.	see aus vaeva nägija.

Täishäälikute ärajätmine oli tavaline ka saksa luules, olgugi et Opitz seda üldiselt taunis. Väljajätud võisid viia mitmeti mõistetavusteni. Näiteks vormi *Kariast* tähenduses 'karjased' värsis *Need Kariast röhmsax tullit* ('need karjased said rõõmsaks') võiks lisaks mõista kui seestütleva käände vormi sõnast *kari*. Taolistele eksitavatele vormidele juhtisid irooniliselt tähelepanu lauluraamatu teise trüki kriitikud 17. sajandi lõpu keeletülide ja piiblikonverentside aegu. (Tafenau 2011: 18–19; Keelemõte 2023: 490)

Konkreetsete vigadena toodi esile veel vananenud sõnu ja vorme, mida keelemuutuste tõttu võis nüüd valesti mõista, kuigi vanemas keeles nendega probleemi polnud. Niisugused sõnad olid näiteks *kaduma* tähenduses 'kahetsema' ja *lind* tähenduses 'linnus, kants'. Kriitikud tõlkisid vastavad sõnad tagasi saksa keelde, lähenedes tekstile meelega võimalikult valesti, näiteks *Mo Lohtus, Jesu, kindel Lind* > *Mein Zuversicht Jesu du fester Vogel* 'mu lootus, Jeesus, Sa kindel lind'.

Kokkuvõtteks

Juhuluuletajad eesotsas Reiner Brockmanni ja Georg Salemanniga näitasid, et eesti keeles on võimalik luua moodsatele poeetikareeglitele vastavat luulet. Peagi otsustati välja anda ka uus kiriklik lauluraamat, kus laulud ei oleks enam proosavormis. Laulude tõlkimine eeldab head keeleoskust ja keelelist leidlikkust, sest vaja on originaali sisu ja vorm teises keeles täpselt ja kujundlikult edasi anda. Riimigi seab sõna- ja vormivalikule ranged nõudmised. Pole siis imestada, et just laulutõlgete kaudu hakati mõistma, et eesti keeles on niisama rikkalikud eneseväljenduse võimalused kui vanemates kultuurkeeletes. Vajadus kirikulaule hästi tõlkida – nii et need

rahvale meelde jääks ja et neid meelsasti lauldaks – sundis tähelepanu pöörama ka rahvalauludele. 1656. aasta lauluraamatu eessõnas kirjutatakse (Keelemõte 2023: 81): „Võetagu kätte ja tuldagu ainult meie mittesaksa talurahva juurde ja kuulatagu ometi, kuidas nad oma ränkrasket tööd nii põllul kui ka kodus värsilauludega (kui hästi need kõlavad, seda ei taha me praegu öelda) leevendavad.“ Niisiis võib öelda, et laulukultuur on ikka keelt edendanud.

Viidatud kirjandus

- Altoa, Villem, Aino Valmet 1973. XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse eestikeelne juhuluule. – 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Koost Villem Altoa, Aino Valmet. Tallinn: Eesti Raamat, 9–21.
- Keelemõte 2023 = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA.
- Lotman, Piret 2017. Salemann ja Saalomon. Põgus sissevaade 1656. aastal ilmunud eestikeelsesesse kirikulauluraamatusse. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varausaegsest haridus- ja kultuurielust. Koost Katre Kaju. (= Rahvusarhiivi toimetised 1 (32).) Tartu: Rahvusarhiiv, 323–347.
- Masing, Uku, Albert Soosaar 1999 [1956]. Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. – Uku Masing. Eesti vanema kirjakeele lood. Koost Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 59–90.
- Opitz, Martin 2016. Raamat saksa luulekunstist. Tõlk ja komm Kai Tafenau, Maria-Kristiina Lotman. (= Bibliotheca artis poeticae.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Ross, Kristiina 2013. Riimi sunnil sündinud elukas. – Keel ja Kirjandus 7, 522–528.
- Ross, Kristiina 2015. Regivärsist kirikulauluni: Kuidas ja milleks kõrvutada vanu allkeeli. – Keel ja Kirjandus 7, 457–470.
- Ross, Kristiina 2023. Keelemõtte avaldumine laulutõlgetes: see kuningas sest auvust, põrgukonn, armutaim ja hiirekõrvul viigipuud. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA, 391–442.
- Tafenau, Kai 2011. *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. Koost Piret Lotman. (= Raamat ja aeg 2.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 123–150.
- VKLAB = Vanade kirikulaulude andmebaas. Koost Kristiina Ross, Heiki Reila, Ahti Lohk. <https://www.eki.ee/kirikulaulud/>.